

tekst

NA RASKRSNICI: VEŠTAČKA INTELIGENCIJA IZMEĐU EFIKASNOSTI I ETIKE

/ * |

autor

Centar za istraživanje
javnih politika

Branka Anđelković
Ko-osnivačica i programska
direktorka

Tanja Jakobi
Izvršna direktorka

NA RASKRSNICI: VEŠTAČKA INTELIGENCIJA IZMEĐU EFIKASNOSTI I ETIKE

Veštačka inteligencija (AI) nije neutralna tehnologija – ona oslikava vrednosti onih koji je razvijaju i primenjuju. U oblastima poput zdravstva, tržišta rada, inkluzije i umetnosti, AI može biti i alat emancipacije i sredstvo kontrole. Ključno pitanje nije da li koristiti AI, već pod kojim uslovima i po kojoj ceni za demokratske i ljudske vrednosti. Koji je put Srbija izabrala?

autor

Centar za istraživanje javnih politika

Branka Anđelković

Ko-osnivačica i programska direktorka

Tanja Jakobi

Izvršna direktorka

Ovaj tekst nastao je u okviru projekta „Veštačka inteligencija pod zvezdama“ koju sprovodi Centar za istraživanje javnih politika.

Rad Centra za istraživanje javnih politika podržava Švedska u okviru programa Beogradske otvorene škole „Civilno društvo za unapređenje pristupanja Srbije Evropskoj uniji – Europe ASAP“.

Uvod

U Srbiji je nedavno usvojena Strategija za razvoj veštačke inteligencije za period 2025–2030, dokument koji postavlja temelje za dalji razvoj, primenu i regulaciju veštačke inteligencije (AI) u različitim društvenim sektorima. Ova strategija predstavlja nastavak prethodne inicijative (2020–2025), ali sada sa fokusom na efikasnost AI sistema. Tako Strategija predviđa unapređenje obrazovanja, infrastrukture i pravnog okvira, ali i podsticanje saradnju između države, nauke i privrede kako bi se obezbedila bezbedna i korisna primena AI rešenja u praksi.

Dok Strategija 2025–2030 pominje odgovornost kao princip, ipak etičko-pravno pitanje odgovornosti ostaje sekundarno i manje definisano. U tom kontekstu, posebno je važno sagledati kako se Srbija pozicionira u odnosu na evropske standarde, pre svega kroz prizmu EU Akta o veštačkoj inteligenciji (AI Act, 2024), koji je prvi sveobuhvatni pravni okvir na globalnom nivou posvećen regulaciji AI tehnologija. EU AI Akt klasifikuje AI sisteme prema nivou rizika po društvo, od "minimalnog" do "neprihvatljivog", i propisuje stroga pravila za tzv. "visokorizične" sisteme. U ovu kategoriju spadaju AI primene u oblastima kao što su zapošljavanje, obrazovanje, zdravstvo, pravosuđe i upravljanje osnovnim uslugama, gde loše podešeni ili nepravedni AI sistemi mogu imati ozbiljne posledice po pojedince i društvo u celini.

Takođe, u EU AI Akt-u je normativna dimenzija odgovornosti precizno razrađena – obavezna je procena rizika, objašnjivost algoritama, ljudski nadzor kod visokorizičnih sistema – dok je srpski dokument više fokusiran na ekonomski rast a manje pažnje posvećuje konceptu odgovornosti. Ovakav kontrast između evropskog regulatornog pristupa i domaće razvojno-tehnološke orijentacije otvara šira pitanja o vrednostima koje ugrađujemo u veštačku inteligenciju i načinu na koji je koristimo u društvu. Naime, razvoj AI tehnologija ne odvija se u vakuumu — on je normativno i politički uslovljen, oblikovan kroz dizajn ovih sistema, izbor i obradu podataka na kojima se oni treniraju, kao i kroz ciljeve koje ti sistemi nastoje da ostvare.

U oblastima poput zdravstva, tržišta rada, sudstva, inkluzije ili umetnosti, veštačka inteligencija može postati alat emancipacije ili sredstvo kontrole. U tom svetlu, naredno poglavlje razmatra implikacije "visokorizičnih" AI sistema u ključnim društvenim oblastima, oslanjajući se na taksonomiju iz EU AI Akta. **Kroz seriju panela "AI pod zvezdama" diskutovalo se o sektorima u kojima se ne oblikuje samo svakodnevni život građana, već se prelamaju i ključna pitanja očuvanja demokratskih institucija i univerzalnih prava u kontekstu primene visokorizičnih AI sistema.**

Društveni uticaj visokorizičnih AI sistema

Sektori poput zdravstva, tržišta rada, prava osoba sa invaliditetom i umetničkog stvaralaštva, na prvi pogled mogu delovati kao zasebne i jasno omeđene celine, ali kada je reč o primeni veštačke inteligencije, mnogo toga im zajedničko. U svim ovim oblastima, AI neposredno utiče na ljudsku autonomiju i dostojanstvo, bilo kroz odluke koje se odnose na zdravlje, zapošljavanje, dostupnost usluga ili vrednovanje umetničkog rada. Ove odluke utiču neposredno na živote ljudi, njihovu slobodu izbora, pristup resursima i priznanje u društvu. Zbog toga, pitanje primene AI u ovim oblastima ne može biti svedeno samo na tehničku ili upravljačku dimenziju. Naprotiv, ono zadire u ključna pitanja kao što su:

- ➔ Etika i politička osetljivost: Automatizacija u ovim sektorima nije samo pitanje efikasnosti, već može da kreira ozbiljne posledice po društvenu pravdu, jednakost i političku odgovornost.
- ➔ Nejednak pristup i ranjivost korisnika: AI sistemi su često netransparentni. Oni koji su podložni njihovim

odlukama retko imaju kapacitet da ih razumeju, a još ređe da ih ospore.

- ➔ Zavisnost od međuljudskih odnosa i subjektivne procene: Ljudski kontakt, empatija i kontekstualna procena su nezamenjivi u radu lekara, socijalnih radnika, pedagoga, ili umetnika. Odluke u ovim sektorima zahtevaju empatiju i kontekst, AI, čak i kada simulira, njih ne razume.

Zbog ovih karakteristika, AI u ovim oblastima predstavlja ne samo tehnološki, već politički i etički izazov koji zahteva poseban nadzor i participativan pristup. AI može biti sredstvo osnaživanja – ako se koristi odgovorno. Ali ako se primeni bez jasnih pravila i društvene kontrole, lako postaje sredstvo kontrole i disciplinovanja.

Granice autonomije: AI i sektori javnog značaja

1. Veštačka inteligencija u farmaciji – nova era medicine

AI danas više nije apstraktna tehnologija budućnosti već je realnost u farmaciji, molekularnoj biologiji i kliničkim ispitivanjima. Prvi panel u seriji „AI pod zvezdama“ je tako otvorio ključna pitanja o tome kako AI menja industriju razvoja lekova: ko ima pristup podacima, ko snosi odgovornost, i da li su naši sistemi – pravni, etički i obrazovni – spremni za ovu promenu.

Učesnici su se saglasili da AI drastično ubrzava i pojeftinjuje istraživanja, od prepoznavanja terapijskih meta do virtuelnog testiranja molekula. AI ne donosi samo automatizaciju – već i personalizaciju, jer omogućava terapije prilagođene svakom pacijentu ponaosob, i to na osnovu genetskih i kliničkih podataka.

Uprkos tehnološkom napretku, uspeh AI u medicini zavisi od jednog resursa – podataka. I dok globalni primeri kao što su UK Biobank, NHS AI Lab ili All of Us u SAD otvaraju put istraživačima kroz regulisane, etički nadzirane baze, Srbija je na početku. Domaći instituti razvijaju mehanizme za bezbedno deljenje i analizu podataka – ali poverenje građana i zabrinutost pacijenata prema načinu na koji država čuva njihove podatke i dalje je prisutna.

U tom kontekstu, transparentnost AI modela ključ je za jačanje tog poverenja. Diskusija je tako jasno pokazala da budućnost razvoja lekova neće zavisiti samo od moći algoritma, već od etičke vizije, obrazovane zajednice i poverenja. AI ne donosi lek sam po sebi – ali otvara vrata do lekova brže nego ikada ranije. Da bismo kroz ta vrata prošli sigurno, moramo ih otključati znanjem, regulacijom i međusobnim poverenjem.

Nadovezujući se na ove uvide, autorski tekstovi u okviru ovog serijala su dodatno produbili analizu i ukazali na tenziju između tehničke efikasnosti i humanih vrednosti zdravstvene nege. Iako veštačka inteligencija obećava bržu dijagnostiku i optimizaciju procesa, sve više istraživanja – kao i glasovi iz prakse – ukazuju na opasnost da se izgubi neposredni odnos lekar–pacijent, kao i da se odluke zasnivaju na podacima koji ne obuhvataju različite demografske i socioekonomske grupe. Primer za to je nedovoljna zastupljenost žena, starijih osoba i etničkih manjina u kliničkim bazama podataka, što dovodi do sistematskih grešaka u preporukama koje AI sistemi daju. Ovi nalazi se podudaraju sa skorašnjim istraživanjima koja pokazuju da generativni modeli u zdravstvu (npr. ChatGPT korišćen za kliničku dokumentaciju) ne prepoznaju sistematske pristrasnosti, i mogu čak pojačati rodne i rasne nejednakosti u dijagnostici (Banerjee et al., 2023, Nature Medicine). Na primer, studija je pokazala da je AI sistem imao znatno nižu tačnost u predikciji rizika za srčane bolesti kod žena i Afroamerikanaca jer su ti profili bili slabije zastupljeni u treniranim bazama.

Dodatno, ukazano je na pitanje kontrole nad medicinskim podacima i sve veću ulogu privatnih aktera u razvoju rešenja,

pri čemu javne institucije sve češće gube nadzor nad ključnim komponentama digitalne zdravstvene infrastrukture. U ovom kontekstu, zdravstvo ne postaje samo prostor tehničke inovacije, već i polje političke i etičke borbe – za očuvanje jednakosti pristupa, empatije u medicinskom odlučivanju i javne kontrole nad digitalnim sredstvima.

2. Tržište rada: Algoritamski menadžment kao menadžer bez lica

Algoritamski menadžment, nekada futuristički pojam, danas je svakodnevica za hiljade radnika kako u tradicionalnim sektorima tako i u digitalnoj ekonomiji. Na drugom panelu, fokus je bio na algoritamskom menadžmentu – načinu na koji digitalne platforme koriste AI sisteme za upravljanje radnicima. Kao što je istaknuto u diskusiji, ovi AI sistemi ne upravljaju samo zadacima, već i emocijama, zaradom i osećajem autonomije radnika. Radnici često ne razumeju kako se donose odluke koje direktno utiču na njih: ko dobija više smena, ko se kažnjava, a ko nagrađuje. Nedostatak transparentnosti i prava na prigovor vodi ka normalizaciji nadzora, gde radnici prilagođavaju ponašanje algoritmu kako bi zadržali posao. Kvantifikacija rada kroz rejtinge i ocene transformiše radnu svakodnevicu u permanentnu borbu za vidljivost pred sistemom koji je nedohvatljiv i neregulisan.

Posebno je osvetljena tema kontrole koja razara mogućnost kolektivnog organizovanja – algoritmi funkcionišu individualno, personalizovano, i često menjaju pravila igre bez najave. Radnik se u takvom okruženju sve češće pretvara u izvršioca niza zadataka, bez prostora za inicijativu ili razumevanje šire slike.

Panelisti su se bavili i etičkim pitanja: da li programeri imaju odgovornost za sistem koji kreiraju? Kako obezbediti da algoritam ne reprodukuje pristrasnosti, već ih prepozna i eliminiše? I što je možda najvažnije – ko je odgovoran kada sistem pogreši, a posledice snosi samo radnik? Uprkos izazovima, govorilo se i o pozitivnim praksama – o menadžerima koji odbijaju algoritamski nadzor, o mogućnostima za etički dizajn sistema i o važnosti edukacije.

Zaključak je bio jasan: U Srbiji, rad na platformama kao što su Glovo ili Wolt ne štiti radnike. Dok EU postavlja temelje kroz Opštu uredbu o zaštiti podataka (General Data Protection Law) i Direktivu o radu na platformama (2024), Srbija još uvek nema konkretan pravni okvir. Zato, država mora prepoznati ovu novu dimenziju rada i pronaći načine da je efektivno reguliše kroz dijalog sa ekspertima u oblasti rada i tehnologije, sindikatima, programerima, poslodavcima (platformama) i samim radnicima.

Kroz autorske tekstove, diskutanti su dalje osvetlili nove oblike upravljanja koji se oslanjaju na algoritamske mehanizme procene, kontrole i raspodele zadataka. U takvom okruženju, transparentnost je gotovo potpuno suspendovana, a moć se seli iz domena formalnih hijerarhija u kodove algoritama. Autori su upozorili da u takvom režimu dolazi do raslojavanja između tehnoloških inovacija i socijalne sigurnosti, gde država zaostaje u razvoju regulatornih instrumenata koji bi zaštitili radna prava u digitalnom okruženju. Odsustvo jasnih mehanizama žalbe, kolektivne zaštite i ljudskog nadzora nad AI sistemima ugrožava ne samo radnu svakodnevicu već same temelje demokratskog delovanja i organizovanja.

3. AI između inkluzije i nove isključenosti

Treći panel posvećen ulozi veštačke inteligencije u životima osoba sa invaliditetom otvorio je slojevita pitanja: da li AI može da bude saveznik u borbi za jednakost ili postaje nova barijera koju samo privilegovani mogu preskočiti?

U svakodnevnom životu, AI može doneti novu vrstu slobode. Tehnologije poput prepoznavanja govora i prevoda na znakovni jezik (npr. SignAvatar) omogućavaju osobama sa invaliditetom da aktivnije učestvuju u javnom prostoru. Panelisti su istakli ogroman potencijal AI alata da personalizuju nastavu i omoguće učenicima sa razvojnim smetnjama da uče sopstvenim tempom – uz pomoć glasovnih asistenata, tehnologije za prepoznavanje govora i adaptivnih platformi. Ali, visoki troškovi, nedostatak edukacije nastavnika i pitanje zaštite podataka su i dalje prepreka za realizaciju ovakvih programa.

Panel se dotakao i složenih tehničkih i regulatornih izazova: standardi pristupačnosti još uvek nisu definisani, razvoj je skup, a zakonodavni okvir – nepostojeći. Učesnici su istakli da bi država i privatni sektor morali zajedno da investiraju ne samo u rešenja, već u održive i etički utemeljene sisteme koji poštuju raznolikost korisnika.

Konačno, razgovor je obuhvatio i pitanje zapošljavanja – oblast u kojoj AI ima dvostruki potencijal: kao sredstvo podrške i kao izvor novih radnih mesta u digitalnim industrijama. AI kao asistentska tehnologija može da omogući veću samostalnost na radnom mestu, ali samo ako su ti sistemi kreirani uz razumevanje stvarnih potreba korisnika, a ne kao apstraktna rešenja.

Polazeći od ovih nalaza, autorski tekstovi su takođe problematizovali ambivalentnu prirodu AI rešenja koja nominalno služe za osnaživanje, a u praksi često proizvode nove prepreke. Istaknuto je da alati poput automatskog prepoznavanja govora, asistivnih interfejsa ili prevodilaca često operišu prema standardima „prosečnog korisnika“, zanemarujući kompleksnost neurodivergentnih obrazaca komunikacije. Umesto da otvaraju prostore pristupačnosti, oni ih sužavaju – kada ne prepoznaju specifične potrebe korisnika, kada ne dozvoljavaju personalizaciju ili kada insistiraju na normativnim obrascima izražavanja. Zato prava inkluzija mora biti zasnovana na saradničkom dizajnu ovih tehničkih rešenja. Veštačka inteligencija može biti alat inkluzije, ali samo ako se gradi zajedno sa onima koje treba da osnaži.

4. Umetnost: Od inspiracije do eksploatacije

U vremenu kada algoritmi komponuju muziku, pišu pesme i oslikavaju portrete, umetnost se našla pred pitanjem – šta znači biti autor u eri veštačke inteligencije? Ovaj 4. panel je tako otvorio prostor za dijalog o složenim pitanjima koja prepliću kreativnost, tehnologiju i pravni poredak.

Diskusija se prvo bavila pitanjima autentičnosti: može li se lako prepoznati razlika između dela koje je stvorio čovek i onog koje je generisao AI? Panelisti su se složili da obučeni posmatrači i stručnjaci u umetničkim disciplinama obično mogu uočiti ove razlike, dok je laičkoj publici to sve teže – što otvara prostor za konfuziju, manipulaciju i komodifikaciju umetničkog izraza. Učesnici su takođe naglasili da, iako veštačka inteligencija može generisati vizuelno ili zvučno impresivna dela, ona ne poseduje osećaj, intuiciju ni estetski stav – elemente koji čine srž umetničkog izraza. Emocija, interpretacija, i subjektivni doživljaj sveta ostaju domen čoveka. Stoga, AI može kreirati sadržaj, ali ne i značenje.

Posebna pažnja posvećena je pitanju autorskog prava. U postojećem pravnom okviru – i u Srbiji i u EU – autor je i dalje isključivo ljudsko biće. Čak i kada se koristi AI alat, pravno autorstvo pripada osobi koja inicira, nadgleda ili uređuje proces. Međutim, ono što ostaje sporno jeste – ko polaže pravo na trening podatke, na stil koji AI imitira i na ekonomski benefit koji proističe iz tih radova? Generativni AI alati (Stable Diffusion, Midjourney, ChatGPT) treniraju modele na stotinama hiljada dela bez dozvole autora. Prema studiji Electronic Frontier Foundation (2023), više od 80% umetnika nema mogućnost da zna da li je njihov rad korišćen u treniranju modela. Nove AI platforme pretvaraju umetnike u „dobavljače podataka“ bez prava nad krajnjim proizvodom.

Međutim, kad je pravni režim u pitanju nijedna jurisdikcija – ni domaća ni međunarodna – ne nudi potpun odgovor na izazove koje AI donosi kreativnoj industriji. Umetnost, po svojoj prirodi, izmiče krutim normama, pa se postavlja pitanje: da li je uopšte moguće precizno pravno definisati granice kreativnosti u kontekstu mašinskog stvaranja?

Zaključno, panel je ukazao da je umetnost u doba AI hibridna – između ljudskog i digitalnog, između stvaranja i generisanja, između značenja i forme. Pravo, etika i kulturna politika moraju se brzo prilagoditi kako bi zaštitile ne samo umetnike i njihova prava, već i sam smisao umetničkog stvaranja u digitalnom dobu.

Na tragu razmatranja sa panela, autori tekstova iz ovog domena ističu da se stvara asimetrija između umetnika i velikih tehnoloških kompanija koje kontrolišu podatke, infrastrukturu i tržište. AI 'oslobađa kreativnost', ali i nameće zavisnost od platformi koje nisu odgovorne ni pred umetnicima ni pred zakonima o autorskom pravu. Država bi morala da prepozna ovu dimenziju digitalne kulturne ekonomije i razvije mehanizme zaštite autora i ograničavanja monopola nad kulturnim sredstvima.

Privatnost, podaci i veštačka inteligencija – na raskršću poverenja i moći

U doba kada AI alati poput ChatGPT-ja postaju svakodnevni saputnici u donošenju odluka — od zdravstvenih saveta do profesionalnih dilema — postavlja se ključno pitanje: gde su granice između korisnosti, zloupotrebe i odgovornosti. Kroz živu i višeslojnu diskusiju na petom finalnom panelu u ovoj seriji otvorena su goruća pitanja: šta zapravo delimo sa AI alatima, ko je odgovoran kada stvari krenu po zlu, i koliko smo – kao pojedinci i organizacije – svesni rizika u pozadini svakodnevnog klika.

Jedan od ključnih uvida bio je da većina korisnika bez razmišljanja deli poverljive informacije sa AI sistemima, često ne znajući ko stoji iza njih i kako se ti podaci dalje koriste. Istaknuto je da nedostatak lokalnih predstavništava globalnih AI kompanija otežava sprovođenje zakona o zaštiti podataka, što upućuje na potrebu za jasnijim domaćim regulatornim rešenjima.

Zapaženo je i da korisnici neretko „zaboravljaju“ da razgovaraju sa algoritmom, pripisujući mu ljudske osobine i deleći intimne detalje. Ovaj fenomen ukazuje na manjak digitalne pismenosti i potrebu za širim društvenim razgovorom o vrednostima i rizicima upotrebe AI.

Regulativa u Srbiji za sada kaska za izazovima – dok evropski modeli uvode stroge kazne i odgovornost, domaći okvir ostaje više deklarativan nego obavezujući. Edukacija zaposlenih je prisutna, ali često formalna i bez jasnih pokazatelja uspeha, dok se stvarna pismenost o AI alatima i zaštiti podataka tek gradi.

Panel je naglasio da odgovorno korišćenje AI alata zahteva ne samo propise, već i dublje razumevanje njihovog funkcionisanja. Greške najčešće nastaju ne zbog loše namere, već zbog nedostatka edukacije i nedovoljno definisanih smernica. AI nije „magična kutija“, već alat koji može biti i koristan i štetan, u zavisnosti od toga kako se koristi i ko ga koristi.

U zaključku panelisti su poručili da su pravila potrebna, da kazne moraju imati efekat, a korisnici moraju znati ne samo kako da koriste AI, već i kada da kažu ne. U tom kontekstu, potrebna je kombinacija regulative, edukacije i etičke pismenosti kako bi se obezbedila bezbedna i odgovorna upotreba AI alata u svakodnevnom životu građana.

Zaključak

Na tragu diskusija sa panela i pratećih analiza, aktuelna strateška orijentacija Srbije prema razvoju veštačke inteligencije pre svega reflektuje ambiciju za tehnološkim napretkom i ekonomskom konkurentnošću, dok etička, pravna i demokratska pitanja ostaju u drugom planu. Ključni sektori – zdravstvo, rad, inkluzija i umetnost – pokazuju da bez transparentnih, inkluzivnih i pravno obavezujućih mehanizama, AI može postati alat za disciplinovanje, eksploataciju i

komodifikaciju ljudskog iskustva.

Srpski strateški okvir još uvek ne sadrži odgovarajuće pravno rešenje – Zakon o veštačkoj inteligenciji tek se najavljuje do 2027. godine, a njegovo donošenje zavisi od prethodnog rešavanja brojnih problema u primeni Zakona o zaštiti podataka o ličnosti (2018). Ovaj zakon, koji bi trebalo da štiti privatnost u AI okruženju, trpi kritike zbog neusklađenosti sa sektorima kao što su rad i zapošljavanje, dok domaći pravni sistem još ne prepoznaje posebne mehanizme nadzora nad međunarodnim provajderima AI usluga.

Upravo zbog toga, pitanje sinhronizacije regulative o AI i zaštiti podataka postaje suštinsko. U EU, AI Akt direktno upućuje na Opštu uredbu o zaštiti podataka (GDPR) kao temelj za sve oblike obrade podataka, dok u Srbiji nepostojanje regulatorne koherentnosti izaziva pravnu nesigurnost, posebno u oblastima koje će AI najviše promeniti – zdravstvo, obrazovanje i tržište rada.

Uz to, kazne predviđene EU AI Act-om (do 35 miliona evra ili 7% globalnog prihoda) jasno pokazuju da se neetična primena AI neće tolerisati, dok domaći sistem za sada nema odgovarajuće mehanizme kontrole, sankcija ni nadzora. . Na raskrsnici između efikasnosti i etike, srpsko društvo mora odlučiti da li želi da oblikuje AI prema vrednostima javnog dobra, jednakosti i odgovornosti – ili će slediti modele koji jačaju nadzor i tržišnu dominaciju velikih aktera.

Preporuke: Pravničnija primena AI u Srbiji

Veštačka inteligencija nije neutralna tehnologija – ona je ogledalo vrednosti koje u nju ugrađujemo. U Srbiji, Strategija 2025–2030 je važan signal razvoja, ali bez pravno obavezujućih mehanizama odgovornosti. Kao što su diskusije ukazale, u tom kontekstu AI može postati alat za kontrolu, eksploataciju i marginalizaciju i zato odgovorna politika mora da prepozna:

➔ **Da je etika zakon, a ne preporuka.**

Etika ne sme ostati na nivou preporuka. Potrebna su nezavisna tela sa pravom veta nad AI projektima u javnom sektoru – tela koja proveravaju da li ovi sistemi poštuju principe pravičnosti, transparentnosti i zaštite prava građana. Bez toga, tehnologija se razvija kao eksperiment bez odgovornosti. U državi bez ovog mehanizma zaštite, AI može uskratiti zdravstvenu uslugu, a da niko ne zna zašto.

➔ **Da je glas onih koji su najviše pogođeni – radnici, pacijenti, marginalizovani građani– ključan za pravednu primenu.**

Ljudi koje AI najdirektnije pogađa – radnici, pacijenti, osobe sa invaliditetom i razne druge osetljive populacije– moraju biti uključeni u njegov razvoj. To znači pravo učešća u dizajnu i evaluaciji sistema, a ne primenu gotovih rešenja. U državi bez participativnih metoda, tehnologija oblikuje rešenja bez saglasnosti i uvida u specifične potrebe onih kojima namenjena.

➔ **Da pravo na objašnjenje i uvid u AI sisteme mora biti zagarantovano.**

Svaka odluka koju AI „donosi“ – ko dobija posao, kredit, terapiju – mora biti objašnjiva. Pravo na objašnjenje ne znači samo tehnički opis sistema, već uspostavljanje jasnih kriterijuma koji omogućavaju da se odluka ospori. U državi u kojoj su AI sistemi netransparetni i nerazumljivi, građanin ostaje nemoćan pred ovom 'crnom kutijom' koja postaje jača od zakona.

➔ Da je znanje o AI javno dobro

Veštačka inteligencija ne sme biti rezervisana samo za stručnjake. Potrebne su javne kampanje i obrazovni programi koji objašnjavaju kako AI funkcioniše, posebno u zdravstvu, obrazovanju i zapošljavanju. U državi u kojoj građani nemaju znanja i kapacitet da postavljaju pitanja i traže odgovore koristi od tehnologije će biti manje nego šteta od njene upotrebe.

Prikaz predloga: Četiri stuba pravične AI transformacije

Stub	Predlog	Opis
Institucionalna etika	Nezavisna tela sa pravom veta nad AI projektima u javnom sektoru	Provera poštovanja pravila pravičnosti, transparentnosti i prava
Učešće korisnika	Obavezno uključivanje korisnika u dizajn i evaluaciju	AI kao participativna, a ne paternalistička tehnologija
Transparentnost	Pravo na objašnjenje algoritamskih odluka	Tehnička objašnjivost mora postati pravna obaveza
Edukacija i javno znanje	Nacionalna kampanja o funkciji i rizicima AI	Građani kao svesni učesnici, ne pasivni korisnici